

Мирослава Даниленко

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ РЕЛІГІЙНОГО СВІТОГЛЯДУ Т. ШЕВЧЕНКА

У статті розглядаються основні соціально-психологічні чинники формування релігійності Т. Шевченка. Подається короткий аналіз проблеми наукового вивчення релігійного світогляду поета. Значна увага приділяється експлікації поняття “релігійність”. Висвітлюється ставлення Т. Шевченка до різних релігійних систем.

Ключові слова: релігійність, соціально-психологічні детермінанти, національні гетеростереотипи, “євангелічне християнство”, християнський патріотизм, араамістичні релігії, традиційна українська релігійність.

M. Danilenko. Social and psychological factors of the forming of T. Shevchenko's religious world outlook

The article is dedicated to the consideration of the main social and psychological factors of the forming of T. Shevchenko's religiosity. Given article includes a brief analysis of the problem of scientific research of poet's religious world outlook. The main attention is focused on the explication of the category of religiosity. The author also elucidates the attitude of T. Shevchenko to different religious systems.

Keywords: religiosity, social and psychological factors, national heterostereotypes, “gospelious Christianity”, Christian patriotism, araamystic religions, traditional Ukrainian religiosity.

М. Даниленко. Социально-психологические детерминанты религиозного мировоззрения Т. Шевченко

В статье рассматриваются основные социально-психологические факторы формирования религиозности Т. Шевченко. В ней сделано короткий анализ проблемы научного изучения религиозного мировоззрения поэта. Большое внимание принадлежит экспликации категории “религиозность”. Рассматривается отношение Т. Шевченко к разным религиозным системам.

Ключевые слова: религиозность, социально-психологические детерминанты, национальные гетеростереотипы, “еван-

гелическое христианство”, христианский патриотизм, араамистические религии, традиционная украинская религиозность.

Важливу роль у бутті кожного народу відіграють талановиті люди, – генії, що володіють високим духовним потенціалом, який заряджає енергією усі сфери існування. Для українців такою визначною постаттю став Т. Шевченко.

Сучасні науковці для висвітлення феномену Кобзаря займаються вивченням багатьох невідомих сторінок життя поета та його складних світоглядних позицій. Однією з найцікавіших і найбільш контраверсійних у цьому ракурсі є тема релігійності Т. Шевченка. Можна пригадати, що ще свого часу М. Драгоманов вів суперечки з деякими галицькими літературознавцями та публіцистами щодо цієї проблеми. У ХХ столітті тривали дискусії розгорілись між представниками різних ідеологічних таборів. Так, за радянських часів поет вважався “атеїстом”, що викривав “церковне мракобісся”. У цей період працювали літературні критики, які на підставі старанно підібраних цитат засвідчували негативне ставлення Т. Шевченка до християнства та Бога і релігії загалом. Представники РПЦ цинічно називали його “богохульником” та звинувачували в антирелігійності. Інші дослідники, серед них Д. Степовик, на протигагу цим позиціям, відрізняють Шевченкове “свангелічне християнство” від ортодоксального московського православ’я.

Питанням релігійного світогляду Кобзаря присвятили окремі розділи, параграфи, статті і навіть книги такі вчені української еміграції, як: Д. Чижевський, І. Огієнко, Є. Маланюк, В. Янів, С. Бaley.

Неоднозначно тлумачать релігійні погляди Т. Шевченка і сучасні науковці – М. Попович, С. Росовецький, А. Колодний, О. Макара, Л. Юдіна, Л. Плющ та інші. У літературі мають місце думки про духовну роздвоєність поета: з одного боку, міфотворча реальність, з іншого – епікурейський спосіб життя. Відзначається переплетення християнсько-язичницьких мотивів у творчій спадщині митця.

Слід підкреслити, що не знайшла яскравого висвітлення у науковій літературі тема ставлення поета до релігій інших народів, зокрема, іудаїзму, ісламу, індуїзму, східних культів. Відомості про це маємо лише завдяки поодиноким дослідженням таких науковців, як П. Кралюк, Л. Юдіна. У шевченкознавстві вищезазначена проблема вважалась не вартою серйозної уваги, хоча у Кобзаря є неодноразові звернення до неї.

Потрібно додати також і те, що чимало дослідників дотримуються поглядів про індивідуальні, особистісні чинники становлення релігійного світогляду поета, інші засвідчують тісний зв'язок з духовними здобутками суспільства, народу.

З огляду на це, можна дійти висновку, що проблема релігійності Т. Шевченка потребує глибокого, об'єктивного й обов'язкового комплексного вивчення задля встановлення наукової істини.

Метою пропонованої статті є лише одна з ліній ґрунтовного дослідження цієї складної теми, а саме – з'ясування соціально-психологічної детермінації релігійних поглядів поета.

Спершу постає питання, що ж ми розуміємо під поняттям “релігійність”? Взагалі, це категорія, що окреслює усю палітру характеристик засвоєння особистістю чи спільнотою релігійних ідей, цінностей та норм, що, своєю чергою, детермінують їхню поведінку як віруючих осіб. Як риса психології індивіда, релігійність є багатогранною і включає низку складових, визначаючи ставлення особи до навколишнього світу, окреслюючи характер та ступінь засвоєння нею релігійних ідей та норм.

Зміст релігійності визначається багатьма критеріями, серед них ключове місце посідають саме соціальні та індивідуальні, психологічні чинники. Відомо, що життя будь-якої людини реалізується на двох рівнях: індивідуальному та суспільному. Причому духовне життя людини розглядається як індивідуальна духовна екзистенція соціуму. Ці дві сфери нерозривно пов'язані між собою, наче “вкладені” одна в одну і водночас мають різну специфіку. Індивідуальне духовне життя розгортається завдяки оволодінню духовними надбаннями суспільного існування, але воно не протікає як просте його відображення. Вимогою на цьому шляху виступає формування внутрішнього духовного світу, духовної “самості” людини.

Якщо вдатись до аналізу релігійності Т. Шевченка, то можна побачити, що її формування позначене як соціальними чинниками, так й індивідуально-психологічними характеристиками поета. Дослідник творчої спадщини митця, професор В. Мокрій виділив чотири етапи розвитку його релігійних поглядів: перший – релігійні мотиви у юнацькому періоді (носять обрядовий, традиційний характер); другий – погляди, які формувались під час захоплення Святим Письмом, у період трьох літ та діяльності Кирило-Мефодіївського товариства (Т. Шевченко визнає Бога-Творця, але бунтує проти керованої Ним і царем долі народів та конкретної людини); третій – релігійність Т. Шевченка на засланні (поет протиставляє

церкву і Бога, виступає проти першої, показуючи, що у її діяльності немає нічого спільного із вірою в душі); четвертий – відновлення віри і повернення до написання літературної молитви, у період останніх років життя (на першому плані виходять ідеї добра, справедливості та любові до ближнього) [1, с. 89]. Кожен з цих етапів відзначається певними зовнішніми та внутрішніми чинниками впливу.

Варто зазначити, що першою школою морального та релігійного розвитку будь-якої особистості є сім'я – первинне середовище, в якому розвивається дитина. Уявлення про Бога, “гріх”, “добро”, “зло”, “істину” вона дістає саме тут. У Т. Шевченка сім'я була релігійною, особливо вирізнялася мати поета, яка завжди знаходила час на вияв своєї любові до дітей та їх виховання у християнському дусі та традиціях. Її рання смерть була однією з найтрагічніших сторінок життя поета. Постійне звернення у своїй творчості до узагальнених образів жінки-матері, матері-України, а також – Пречистої Діви Марії, взаємопереходи між ними, благовоління та піднесення до ореолу святості, пошук своєрідної материнської опіки та захисту у Богородиці – усе це може свідчити про відбиток особистої трагедії Т. Шевченка у цій сфері. Крім того, згідно з дослідженнями сучасних психологів, дитина у віці від 6 до 12 років витворює образ Бога на основі, у першу чергу, людей, і здебільшого “взірцями” є батьки. Учений А.-М. Різзутто зазначав, що образ матері може впливати на розуміння Бога і ставлення до Нього. Чим вищі вимоги, які мати висувала до своєї дитини, тим вищий рівень поваги до Бога у період юнацтва, тим менше страху перед Ним і більше здивування Його величчю. І, навпаки, одночасно зростання вимог матері породжує відчуття своєї залежності, несамостійності, слабкості перед Богом [7].

Відомості про церкву, вчення Христа, християнську мораль хлопчик отримував також і від дуже релігійних батька Григорія і дідуса Івана, які були для свого середовища людьми дуже письменними, й удома по неділях і святах часто вголос поперемінно читали Святе Письмо та оповідання про життя святих – “Мінею” [9, с. 8]. Книга ця була дуже популярною на Україні у той час. Для вразливого хлопця слухання писаних урочистою церковною мовою оповідань про святих мучеників, які, не вагаючись, віддавали життя своє за Христову віру, євангельські події, переплетені з народними апокрифами, не проходило марно.

Збереглися відомості, що у підлітковому віці Тарас ходив із се-

страми молитися до Лебединського жіночого монастиря. Це також певною мірою вплинуло на формування його релігійності.

Таким чином, ціннісні орієнтири сім'ї залишили помітний слід у духовному становленні митця. Важливо було і те, що зростаючи у сільській релігійній родині, поет уже з раннього дитинства відчув на собі впливи традиційної української релігійності, яка спиралася в основному на праслов'янські вірування нашого народу. “Природні”, архаїчні релігійні погляди проявляються у деяких його творах, написаних під впливом романтичної традиції. До них належать балади “Русалка”, “Причинна”, “Тополя” та чимало інших. Творча спадщина митця засвідчує його обізнаність у народних звичаях та обрядах (у дитинстві поет неодноразово залучався до них).

У дитячі роки на формування релігійного світогляду Т. Шевченка вплинули сільська церква, відправи в ній, проповіді священика, прослуховування уроків із Євангелія, які проводили учителі-дяки. Так, необхідно зазначити, що дяківська школа сильно підтримувала релігійність юнака, хоч і злими методами. Улюбленою книгою Тараса став “Псалтир”, який замінював і буквар, і читанку. Він його доволі швидко опанував. “Приходячи додому після уроків Т. Шевченко довго просиджував над псалмами, захоплюючись їхньою поезією, декламуючи їх уголос”, – писав один зі шкільних товаришів поета [6, с. 26]. Зі школи він виніс і доволі хороші знання старослов'янської мови. Завдяки цьому Кобзар вправно перекладав поетичні біблійні твори, які головним чином впливали на нього і змістом, і своєю поетичною формою. Навіть уже в зрілому віці у поета проявлявся особливий сентимент до Святого Письма, зокрема до Давидових псалмів, які він залюбки переспівував. Цікавився Кобзар і релігійною літературою, яка стосувалась переважно історії християнства.

Варто підкреслити, що тогочасні суспільні реалії, пов'язані з роллю церковних інституцій у житті спільноти, болісно відгукнулись у релігійному баченні поета, для якого церква і віра в душі – не одне і теж. Справжня віра – це віра в серці, церква ж стоїть на боці сильного, не звертаючи уваги на страждання простого народу, даючи йому віру і відбираючи свободу. Відомі гострі відгуки Кобзаря у “Щоденнику” про розкол церквою первісного євангельського християнства, спотворення його гуманістичної істини, обернення церковного морального фальшу естетичним. Він виступав також проти зловживань релігії в політичних цілях, відкидав у ній все те, що робить її якоюсь абстрактною силою, що

стає байдужою до живих потреб людини, перешкоджає вільному розвитку особи та задоволенню її внутрішніх потреб.

Ось чому, критикуючи все те, що затьмарює дійсний зміст віри, поет постійно цікавився релігійними проблемами, перечитував Біблію та часто цитував її. Для нього вона була не лише високохудожньою книгою, потоком мотивів, сюжетів, образів, а й духовною опорою у світі. Кобзар переосмислював біблійні мотиви, шукав у них теми, що могли бути зв’язані з тогочасною дійсністю. Він не розлучався з Біблією ніколи, вона була його постійним супутником навіть у немилосердних умовах солдатчини.

Усі ці факти розвіюють створений у радянській літературі міф про формування світогляду Шевченка-атеїста. Певне його негативне ставлення до Бога було викликано, по-перше, тим, що Кобзар бачив і пережив багато горя як свого, так і чужого. По-друге, більшість з його так званих “атеїстичних” віршів написані в ранній період – до заслання. Останні роки життя поета характеризуються засиллям релігійних сюжетів не тільки в поетичних, але й у художніх творах. Така ситуація пояснюється віковими особливостями ставлення особистості до Бога.

Відомо, що в юному віці людина відзначається нестійким світоглядом, браком не тільки життєвого, а й душевно-духовного досвіду, нестриманістю, суперечливістю поглядів. Вона смілива у своїх твердженнях, часто доволі необдуманих, чого не можна сказати про особистість у зрілому віці, яка впродовж певного відтинку життєвого шляху уже зіткнулась з тиском різних проблем. При цьому вона бачить і тверезо оцінює ситуації, які здатна вирішити сама, і розуміє, як багато є речей у світі, що взагалі не підвладні їй, неспіврозмірні з її безмежно малими людськими зусиллями.

Над цією людиною певним чином уже тяжіє кінцева трагічність буття, яка для юнака ще така неприпустима і знаходиться ніби в якомусь мареві. Зріла особистість скрупульозно аналізує та оцінює своє життя, прагне знайти духовну опору. Її віра є стійкою та вистражданою. Ця людина уже “загнуздана” буттям.

Потрібно зазначити, що в молодому віці особистість, що нещодавно вийшла з-під родинної опіки, з виру підтримуваних сім’єю звичаїв, вірувань та обрядів, тяжіє переважно, як ми це бачимо в ранніх поезіях Кобзаря, до традиційних народних уявлень про Бога і світ. Пізніше вона досягає значно вищих сфер у розумінні Господа, свого місця та призначення у бутті світу.

Індивідуальні психологічні характеристики Шевченка суттєво

впливали на формування його релігійного світогляду. Поет, за свідченнями сучасників, був дуже емоційною людиною. У нього часто спостерігалась глибока експансія, нестриманість, нервозність, за таких умов він міг виступати і проти Господа. Однак, як зазначав дослідник релігійності Кобзаря І. Огієнко, це був "... не свідомий атеїзм, а безсилий, хворобливий відчай, водночас відчай тимчасовий" [4, с. 331].

Потрібно наголосити також на тому, що релігійні погляди Кобзаря відзначаються глибокою толерантністю. У нього не можна відстежити жодних конфесійних забобонів та упереджень, оскільки їх не було. Ніде поет не виступає проти римо- та греко-католиків, протестантських конфесій своєї доби, – лютеран, кальвіністів, англікан, реформатів, методистів чи баптистів. Навпаки, поеми "Неофіти" й особливо "Єретик" вказують на віротерпимість Кобзаря. Релігійні переконання знайомих самі по собі поета також не цікавили, серед його приятелів були люди різних віросповідань. І для свого оточення Т. Шевченко ніколи не створював тіні якогось бар'єра релігійно-сакрального порядку.

Звичайно, можна знайти певні суперечності щодо вищезазначеного у його творчій спадщині. Так, у деяких творах поет гнівно висловлюється про Папу Римського, називаючи його "годованим ченцем", змальовує ксьондзів як тих, хто знищив мир і спокій між українцями і поляками. Однак в одному з листів до княжни Репніної (березень 1850 р.) пише: "Я предлагаю здешней католической церкви (когда мне позволят рисовать) писать запрестольный образ (без всякой цены и уговору), изображающий смерть спасителя нашего, повешенного между разбойниками...". Цими словами він стверджує свою готовність до допомоги католикам.

За своє життя Шевченко найбільше контактував з представниками араамістичних релігій, більшість яких становили християни і іудеї. Однак у період перебування на засланні поет мав змогу тісно спілкуватися з представниками мусульманства, іноді цікавився мусульманською релігійною літературою. Усе ж, як зазначав вчений П. Кралюк у статті "Релігійність Т. Шевченка", іслам Кобзар сприймав як релігію "чужу", "ворожу". У поемі "Тамалія" він називає цю віру "бусурманською" і протиставляє її християнству [3, с. 1]. Водночас поет позитивно ставиться до боротьби кавказьких народів з російським царизмом. Не менш дискусійним є ставлення Шевченка і до інших конфесій, серед яких буддизм, ведизм, індуїзм та інші.

У творах Кобзаря не раз зустрічаються іудеї (євреї). Часто у них він виступає за толерантне ставлення до іудаїзму. Коли наприкінці 1858 р. у редактованому В. Зотовим часописі “Иллюстрации”, що виходив у Петербурзі, було опубліковано антиєврейський опус, Т. Шевченко разом із М. Костомаровим, П. Кулішем, Марко Вовчок підписав рішучий протест проти цькування євреїв як нації [8]. Це ще раз засвідчує глибоку віротерпимість Кобзаря. Пояснити ж певне його “неприйняття” у ранній період деяких релігій можна впливом національних гетеростереотипів, які існували у тогочасному українському суспільстві та склалися історично.

Потрібно наголосити також на тому, що поет засвоїв релігійно-світоглядні основи киеворуського християнства, яке стверджувало, що людина є відповідальною перед Богом не тільки за себе особисто, але й за свою Батьківщину, громаду, за свою націю. Такий суспільно-активний християнський патріотизм був зафіксований цілими пластами українського фольклору, звичаєвим правом, обрядами і традиціями. Християнська засада любити ближнього у Т. Шевченка долала національні та віросповідні бар’єри. Особливе посилення українського християнського патріотизму, який визнає братами у Христі людей усіх національностей, простежується у Кобзаря в період його діяльності у Кирило-Мефодіївському товаристві. Без сумніву, тут на формування світогляду поета вплинули ідеї братчиків, зокрема М. Костомарова, автора програмного документа товариства – “Книги буття українського народу”, який, своєю чергою, був наскрізь просякнутий христологічними формулами.

Певне відображення у становленні релігійних поглядів Т. Шевченка залишило його навчання в Петербурзькій академії мистецтв. Тут він мав змогу встановити контакти з представниками протестантських течій та більш глибоко простудіювати релігійну літературу, оскільки академічні програми вимагали від художників обов’язкового виконання творів міфологічної та біблійної тематики на сюжети з історії Стародавніх Греції та Риму. Низка малярських творів митця була присвячена біблійним сторінкам. Відомі його малюнки: “Смерть Лукреції”, “Самаритянка”, “Благословення дітей” та інші. Релігійні сюжети стали матеріалом для філософських висновків у малярських творах Т. Шевченка. Серія малюнків “Телемак-Діоген” передувала серії “Притча про блудного сина”. Про неї зустрічаємо його роздуми й міркування, висловлювання у листуванні й на сторінках щоденника. Вони також слугують ключем до розуміння релігійності Т. Шевченка.

Отже, процес становлення релігійних поглядів Т. Шевченка позначений сукупністю як соціальних (зовнішніх), так й індивідуально-психологічних (внутрішніх) чинників відзначається певною складністю. Його духовні пошуки супроводжувалися болючими дискусіями, внутрішніми монологами, породжували поклоніння, сумнів, богоборство. Докори і неприйняття Бога змінювалися смиренністю і побожністю. Однак те, що це була глибоко релігійна людина, є безсумнівним фактом.

Література:

1. Гришук С. Нові шляхи в пізнанні особистості Т. Шевченка / С. Гришук // Т. Шевченко і сучасність : збірник мат-в і тез Міжн. наук.-теорет. конф. – Рівне, 1996. – С. 89.
2. Зайцев П. І. Життя Тараса Шевченка / П. І. Зайцев. – К. : Мистецтво, 1994. – С. 16–17.
3. Кралюк П. М. Релігійність Т. Шевченка: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.simya.com.ua/articles/45/8113/>.
4. Огієнко І. Релігійність Т. Шевченка / І. Огієнко. – К., 2003. – С. 331
5. Огоновський О. Життя Тараса Шевченка / О. Огоновський. – К. – Львів, 1876. – С. 23.
6. Спогади про Т. Шевченка. – К., 1982. – С. 26.
7. Rizzuto A.-M. The birth of the Living God: a psychoanalytic studies / A.-M. Rizzuto. – Chicago: The University of Chicago Press, 1979. – 281 p.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 6 т. / Т. Шевченко. – Т. 6. – К., 1964. – С. 284.
9. Яковенко В. І. Т. Г. Шевченко. Его жизнь и литературная деятельность / В. І. Яковенко. – СПб., 1894. – С. 8

***Рецензент** – доктор філософських наук, професор, проректор з навчально-методичної та наукової роботи П. М. Кралюк*